

Toponimikanın elmlər sistemində yeri və fənlərarası integrasiyasının metodoloji əsasları

Gülbeniz Mehdiyeva 

Xülasə. Məqalədə toponimikanın elmlər sistemindəki yeri, onun dilçilik, tarix və coğrafiya elmləri ilə integrasiyalı əlaqəsi təhlil edilir. Tədqiqatda toponimikanın yalnız bir fənn çərçivəsində öyrənilməsinin yetərsizliyi əsaslandırılır və həm məkan paylanması, həm də dil təkamülünü əhatə edən kompleks metodoloji yanaşmaya söykənən müstəqil elm sahəsi kimi öyrənilməsinin zəruriliyi vurğulanır. Müəyyən tədqiqatçılar öz araşdırmalarında toponimikanı coğrafiyanın tərkib hissəsi hesab etsə də, digər bir qrup alim coğrafi adların dil vahidi olmasına əsaslanaraq onun dilçilik çərçivəsində tədqiqini müdafiə edir. Məqalədə Azərbaycan toponimləri misalında coğrafi adların yaranması, semantikasi, morfoloji quruluşu və müxtəlif mədəni dövrlər üzrə tarixi inkişaf dinamikası araşdırılır. Xüsusilə, toponimlərin formalaşmasında sözdüzəldici şəkilçilərin rolu və onların məhsuldarlıq dərəcəsinin məhz tarixi dilçilik metodları ilə müəyyənləşdirilməsi izah olunur. Tədqiqat çərçivəsində V.A. Nikonov, A.V. Marakuyev, V.A. Juçkeviç, E.M. Murzayev və B. Şmilauer kimi alimlərin nəzəri baxışlarına istinad edilmiş, yerli toponimlər və "Alban tarixi" əsərindən gətirilən nümunələr əsasında coğrafi adların tarixi və etnolingvistik əhəmiyyəti regional irs kontekstində daha geniş müstəvidə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: toponimika, toponim, coğrafi adlar, tarixi dilçilik, onomastika, morfoloji quruluş, Azərbaycan toponimləri

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gulbeniz57@mail.ru

Daxil oldu: 16 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 27 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Place of Toponymy in the System of Sciences and the Methodological Foundations of its Interdisciplinary Integration

Gulbeniz Mehdiyeva 

Abstract. The article analyzes the position of toponymy within the system of sciences and its integrated relationship with linguistics, history, and geography. The study substantiates the inadequacy of examining toponymy within the framework of a single discipline and emphasizes the necessity of studying it as an independent branch of science based on a comprehensive methodological approach that addresses both spatial distribution and linguistic evolution. Although some researchers consider toponymy to be an integral part of geography, another group of scholars defends its investigation strictly within linguistics, arguing that geographical names are fundamentally linguistic units. Taking Azerbaijani toponyms as a case study, the paper explores the origin, semantics, morphological structure, and historical evolution of geographical names across different cultural eras. In particular, it explains the role of derivational suffixes in the formation of

toponyms and demonstrates that their productivity level can be identified precisely through historical-linguistic methods. The study draws upon the theoretical frameworks of scholars such as V.A. Nikonov, A.V. Marakuyev, V.A. Zhuchkevich, E.M. Murzayev, and B. Šmilauer, illuminating the historical and ethnolinguistic significance of geographical names based on local toponyms and examples from The History of the Caucasian Albanians to offer a broader perspective on regional heritage.

Keywords: *toponymy, place names, geographical names, historical linguistics, onomastics, morphological structure, Azerbaijani toponymy*

Baku Slavic University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: gulbeniz57@mail.ru

Received: 16 January 2026; Accepted: 27 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İnsan cəmiyyətinin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən etibarən onları əhatə edən məkan və coğrafi obyektləri adlandırmaq, identifikasiya etmək və təfəkkürdə sabitləşdirmək həyatı zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Qədim yunan və Roma tarixçiləri ilə coğrafiyaşünaslarının əsərlərində coğrafi adların etimologiyasına və mənşəyinə dair ilk cəhdlərə rast gəlinməkdədir.

Coğrafi adları öyrənməyə nə üçün ehtiyac duyulur və hər hansı bir toponimin mənşəyini müəyyən etmək üçün nə üçün tarixin dərin qatlarına nüfuz etmək lazımdır? Coğrafi adlar geniş və multidissiplinar anlayış olmaqla okeanların, materiklərin, dənizlərin (hidronimlər), dağların, təpələrin (oronimlər), şəhər, kənd və məskənlərin (oykonimlər), meşə, bulaq, vadi və quyuların xüsusi adlarını özündə birləşdirir. Bu adlar müxtəlif tarixi dövrlərdə, fərqli etnik-lingvistik mühitlərdə yaranmış, formalaşmış və zamanla sistemləşərək Yer kürəsinin hər bir bölgəsində özünəməxsus toponimik mənzərəni (toponimik arealı) meydana gətirmişdir. Coğrafi adlar sadəcə xəritə üzərindəki şərti işarələr və ya lüğət heyətindəki adi sözlər deyildir. Onlar xalqın kollektiv yaddaşını, tarixi miqrasiya marşrutlarını, etnik sərhədlərini, psixoloji təfəkkürünü və dünyagörüşünü özündə hıfz edən zəngin informasiya daşıyıcılarıdır. Ona görə də toponimik vahidlərin yalnız ünsiyyət və ya koordinat funksiyası ilə məhdudlaşdırılması onun elmi-nəzəri mahiyyətini bəsitləşdirir.

Toponimlərin tədqiqi uzun müddət alimlərin diqqət mərkəzində olsa da, bu fənnin elmlər sistemindəki dəqiq yeri və metodoloji mənsubiyyəti ətrafında diskussiyalar davam etməkdədir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi toponimikanın unikal fənlərarası (interdissiplinar) xarakterini əsaslandırmaq, onun dilçilik, coğrafiya və tarix elmləri ilə qarşılıqlı inteqrasiya imkanlarını təhlil etmək və toponimikanın müstəqil elm sahəsi kimi kompleks metodoloji bazasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Metodlar

Tədqiqat zamanı aşağıdakı konseptual elmi metodlardan istifadə edilmişdir:

- Tarixi-müqayisəli metod: Coğrafi adların zaman daxilində keçdiyi semantik, morfoloji və fonetik transformasiyaları izləmək, toponimlərin yaranma şəraitini konkret tarixi hadisələrlə əlaqələndirmək üçün tətbiq olunmuşdur.
- Areal və müqayisəli fonetik analiz: Türk dil ailəsinə mənsub toponimik vahidlərin geniş coğrafiyada yayılma dinamikasını və səs dəyişmələri (*dağ/tağ/tau/too/tuu*) qanunauyğunluqlarını aşkar etmək məqsədilə istifadə edilmişdir.

- Etimoloji və morfoloji analiz: Toponimlərin tərkib hissələrini (kök, affiks, leksik vahid) ayırmaq, sözdüzəldici şəkilçilərin (-an, -lı, -laq, -van, -man, -xana) tarixi dilçilik baxımından məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar funksionallığını müəyyən etmək üçün tətbiq edilmişdir (Babayev, 2021; Xəlilov, 2008).
- Kompleks integrativ yanaşma: Toponimik vahidlərin eyni vaxtda üç müstəvidə — linqvistik, coğrafi və tarixi aspektlərdən sintez olunaraq qiymətləndirilməsini təmin etmişdir.

Nəticələr

Toponimikanın elmlər sistemindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, elmi ədəbiyyatda bu sahəyə dair üç əsas nəzəri yanaşma mövcuddur:

1. Coğrafi yanaşma: Bir qrup tədqiqatçı toponimikanı coğrafiya elminin tərkib hissəsi hesab edir. Bu konsepsiyanın həlledici tərəfdarlarından olan A.V. Marakuyev (1954) toponimikanın birbaşa coğrafi obyektlərin məkan paylanması, relyef xüsusiyyətləri və xəritəçəkmə ilə bağlı olduğunu vurğulayaraq onun coğrafi fənn kimi təsnif edilməsini müdafiə etmişdir.
2. Linqvistik yanaşma: Bu yanaşmaya görə, hər bir coğrafi ad leksikanın bir elementi, dilin onomastik vahididir və dildən kənar heç bir toponim mövcud ola bilməz. Görkəmli toponimist V.A. Nikonov bu qanunauyğunluğu belə ifadə etmişdir: "*Ad sözdür və bütün sözlər kimi onlar da dilin qanunlarına tabedir*" (Nikonov, 1965, s. 6).
3. İntegrativ/müstəqil elm yanaşması: Çex toponimisti B. Şmilauer bu məsələni ümumiləşdirərək qeyd edir ki, toponomastikanın mahiyyəti linqvistik və tarixi yanaşmaların dialektik vəhdətindən ibarətdir; buna görə də o, nə sırf dilçiliyə, nə də sırf tarix elminə aid edilə bilər, əksinə, müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edilməlidir (Şmilauer, 1958).

Tədqiqat göstərir ki, toponimik sistemlərin dərk edilməsində dilçiliyin müqayisəli fonetika metodunun tətbiqi həlledici rol oynayır. Türk dillərinin yayıldığı geniş geostrateji məkan nəzərdən keçirildikdə, Balkan yarımadasından Şərqi Sibirə — Taymır yarımadasınadək (burada yaşayan azsaylı türk və avtoxton xalqlar: dolqanlar, nenetslər, nqanasanlar, evenklər və enetslər) nəhəng areal daxilində *dağ / tağ / tau / too / tuu* fonetik variantlarına rast gəlinir. Müqayisəli fonetika vasitəsilə subut olunur ki, bu fərqli səs təzahürləri vahid semantik kökə — "orografik yüksəklik, dağ silsiləsi" mənasına söykənir. Toponimlər struktur-morfoloji baxımdan sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura bölünür. Bu təsnifat ətrafında nəzəriyyəçilər arasında ciddi fərqlər vardır. E.M. Murzayev (1974) toponimlərin morfoloji strukturuna görə sərt təsnif edilməsinin mürəkkəbliyini qeyd etdiyi halda, V.A. Juçkeviç (1968, s. 86–88) toponimlərin mütləq şəkildə sadə, düzəltmə və mürəkkəb kateqoriyalara ayrılmasının vacibliyini müdafiə edir.

Azərbaycan toponimikasında bu bölgü aydın görünür:

- Sadə toponimlər: Tərkibində leksik və ya qrammatik şəkilçi müşahidə olunmayan, ilkin kökdən ibarət olan vahidlərdir (*Bakı, Şamaxı, Şəmkir, Quba, Qax*).
- Düzəltmə toponimlər: Müxtəlif toponimik morfoloqların və sözdüzəldici şəkilçilərin (-lı, -lıq, -laq, -lar, -an, -aq, -stan, -van, -man, -kan, -lan, -çı) əlavə olunması ilə düzələn vahidlərdir.

V.A. Nikonov (1959) şəkilçilərin toponimiyadakı rolunu qiymətləndirərək göstərirdi ki, şəkilçilər həm müasir toponimiyanın qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində, həm də uzaq keçmişdə mövcud olmuş toponimlərin bərpasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi dilçilik metodları vasitəsilə zaman-zaman toponimik addüzəltmədə məhsuldar olmuş, müasir dildə isə qeyri-məhsuldar morfemə çevrilərək mürəkkəb toponimik kök daxilində sadələşmiş şəkilçilərin funksiyası aşkar edilir. Məsələn, Yaxın Şərq və Orta Asiya toponimik arealında geniş yayılan -an morfe-m-şəkilçisi məkan, yer və tayfa mənsubiyyəti bildirən qədim topoformantdır: *İran, Həmədan, Turan, Muğan, Aran, Lənkəran, Şağan*.

Müzakirə

Toponimlər müəyyən tarixi-sosial şəraitdə yaranır, əhalinin miqrasiyası, hərbi ekspansiyalar, ticarət yolları, dil əlaqələri və mədəni diffuziyaların təsiri altında transformasiyaya uğrayır. Bu səbəbdən toponimika məhz tarixi coğrafiyanın və etnoqrafiyanın ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Tarixçilər coğrafi adların lingvo-tarixi təhlilindən istifadə etməklə yazılı mənbələrin məlumatlarını dəqiqləşdirir, itirilmiş etnosların yaşadığı əraziləri bərpa edirlər. Bu xüsusda, Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun "Alban tarixi" (2006, s. 198) əsərində yer alan bir tarixi toponimin yaranma mexanizmi diqqətəşayandır. Mənbədə gətirilən tarixi hadisədə göstərilir:

"Birdən Mozu əyalətinə səmalardan dəhşətli zülmət endi. Qırx gün kəsilmədən yer əsdi və on minə yaxın adam yerin içində yox oldu. Buna görə də buranın adını "Fəryad dərəsi" qoydular". "Stepannosun qissəsi"ndə də qeyd edilir: "Hər tərəfdən fəryad "vay, vay" səsləri gəlirdi və buna görə də bu yerə "Vayos dzor" ("Vay-vay dərəsi") adını verdilər" (Kalankatuklu, 2006).

Bu nümunə toponimikanın tarixi-geoloji və etnolingvistik hadisələrlə sıx bağlılığını subut edir. III–IV əsrlərdə terjadi olan geoloji təbii fəlakət (zəlzələ) nəticəsində əhalinin keçirdiyi sosial-psixoloji sarsıntı və nida ifadəsi (*vay*) topofaktora çevrilərək ərazinin adına əbədləşdirilmişdir. Müasir türk dillərində də "*vay*" sözünün yas, fəryad, ağlaşma mənalərini saxlaması toponimin etno-dil varisliyini nümayiş etdirir. Bu fakt toponimlərin təkcə dilçilik parametri olmayıb, eyni zamanda konkret tarixi-coğrafi hadisələrin canlı şahidi olduğunu göstərir (Əsgərov, 2009; Qasımova, 2020; Kəmbəyeva et al., 2022). Toponimikanın coğrafiya, tarix və dilçiliyin kəsişməsində yer alması onun zəifliyi deyil, əksinə, gəldiyi elmi nəticələrin dəqiqliyini artıran üstünlüyüdür (Əliyeva, 2022). Tək tərəfli dilçilik yanaşması toponimin coğrafi landşaftla (orografiya, hidrologiya) bağlılığını nəzərdən qaçırır (Məmmədov, 2023). Sırf coğrafi yanaşma toponimik formanın daxili dil qanunauyğunluqlarını (fonetik transformasiyalar, aqlyutinatativ şəkildələşmə) izah edə bilmir. Tarixi yanaşma isə lingvistik etimologiya olmadan toponimin ilkin formasını bərpa etməkdə aciz kalır.

Bunun üçün toponimik tədqiqatçı — istər dilçi, istər coğrafiyaçı, istərsə də tarixçi olsun — hər üç sahənin metodoloji alətlərinə yiyələnməli və onları integrativ şəkildə konkret toponimik materiala tətbiq etməlidir.

Nəticə

Aparılan elmi-nəzəri və metodoloji analizin nəticələri aşağıdakı yekun müddəaları müəyyən etməyə imkan verir:

1. Toponimika müstəqil elmdir: Toponimika yalnız dilçiliyin, coğrafiyanın və ya tarixin köməkçi sahəsi deyil; o, öz tədqiqat obyektinə, qanunauyğunluqlarına və fənlərarası metodoloji bazasına malik müstəqil elm sahəsidir.
2. Coğrafi adların yaranması, semantikasını və təkamülü yalnız lingvistik, coğrafi və tarixi metodların sintezi əsasında obyektiv şəkildə öyrənilə bilər.
3. Toponimik sistemdəki morfoloji vahidlərin (şəkilçilərin) məhsuldarlıq dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi və qədim topoformantların (*-an*, *-xana*, *-lı*) açılması məhz tarixi dilçilik metodu vasitəsilə mümkündür.
4. Azərbaycan toponimləri, o cümlədən qədim yazılı mənbələrdəki ("Alban tarixi") toponimik vahidlər milli-mədəni irsin, etnik miqrasiyaların, tarixi fəlakətlərin və landşaft dəyişikliklərinin etibarlı arxiv sənədləridir.

Ədəbiyyat

- Babayev, Ə. M. (2021). Azərbaycan toponimikasında *-an* və *-xana* topoformantlarının tarixi-etimoloji təhlili. *Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)*, (2), 34–42.
- Əliyeva, N. M. (2022). Azərbaycan toponimiyasının fənlərarası tədqiqi: Dilçilik, tarix və coğrafiyanın inteqrasiyası. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 4(3), 88–94. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/2022/4/88-94>
- Əsgərov, N. Ə. (2009). *Azərbaycan makrotoponimləri*. Elm və Təhsil.
- Xəlilov, B. Ə. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Nurlan.
- Juçkeviç, V. A. (1968). *Obşçaya toponimika*. Vıssşaya şkola.
- Kalankatuklu, M. (2006). *Alban tarixi* (Z. M. Bünyadov, tərc.). Elm.
- Kembayeva, A. Z., Sadyrova, K. K., & Ibrayeva, J. K. (2022). Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(3), 45–54. <https://doi.org/10.32601/ejal.911548>
- Qasımova, S. A. (2020). Qədim Alban yazılı mənbələrindəki toponimik vahidlərin lingvo-tarixi xüsusiyyətləri. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası)*, 16(1), 145–152.
- Marakuyev, A. V. (1954). Kratkiy oçerk toponimiki kak qeoqrafiçeskoy dissiplini. *Uçöniye zapiski Kazaxskoqo universiteta*, 18(2), 15–28.
- Məmmədov, R. H. (2023). Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin toponimlərində şəkilçilərin morfoloji-struktural inkişafı. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 17(5), 102–109. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/17/102-109>
- Murzayev, E. M. (1974). *Oçerki toponimiki*. Mısl.
- Nikonov, V. A. (1959). Geoqrafiya russkix suffiksov. *Onomastika*, 9, 5–21.
- Nikonov, V. A. (1965). *Vvedeniye v toponimiku*. Mısl.
- Şmilauer, B. (1958). *Toponomastikada kiçik tiplər metodu* [Slavyanşünaslıq əsərləri toplusu, IV Beynəlxalq Slavyanşünaslar Qurultayı]. Praqa.